

OSVRT NA ITINERAR ALE TUNGRA I FRONTONOVE ALE

Nikola CESARIK
Sveučilište u Zadru
Zadar, Hrvatska

UDK: 904(497.5-3Dalmacija)“01“:
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 16. srpnja 2014.

U radu se razmatraju identifikacija i itinerar dvije rimske konjaničke postrojbe koje su tijekom I. stoljeća – između ostalih – boravile i u provinciji Dalmaciji. Spoznaje o tim vojnim jedinicama upotpunjuje revizijsko čitanje natpisa s nadgrobne stele iz Dugopolja, kao i nekoliko novih spomenika iz Britanije i Dacije. U ranijim se radovima vojnika spomenutog na steli iz Dugopolja smatralo pripadnikom IV. ale Noričana, no idejama nekoliko stranih autora i boljim uvidom u natpisno polje ustanovljeno je da je riječ o Ubijcu koji je vojevao u ali Tungra (*ala Tungrorum*). Budući da je u Dalmaciji posvjedočen spomenik konjanika Frontonove ale (*ala Frontoniana*), koja se od 2. stoljeća na vojnim diplomama – te nekoliko javnih i posvetnih natpisa iz Dacije – naziva i *ala I Tungrorum Frontoniana*, u ranijim se radovima postrojba spomenuta na steli iz Dugopolja identificirala upravo s njom. Autor odbacuje takvu mogućnost, te donosi mišljenje da se radi o dvije različite postrojbe koje su u različito vrijeme boravile u provinciji Dalmaciji. Također odbacuje mogućnost spajanja te dvije postrojbe tijekom drugoga stoljeća, čime su neki autori htjeli obrazložiti pojavu etnika Tungrorum u imenu Frontonove ale na pojedinim spomenicima iz Porolisanske Dacije.

Ključne riječi: *ala Tungrorum*, *ala (I Tungrorum) Frontoniana*, Ubijci, Dugopolje.

STELA KONJANIKA POMOĆNE POSTROJBE IZ DUGOPOLJA

Nedugo nakon slamanja Iliričkog ustanka, pa kroz veći dio 1. stoljeća na širem području rimske provincije Dalmacije boravio je popriličan broj auksilijarnih postrojbi.¹ Iako su naše spoznaje o većini njih svedene samo na pojedinačne spomene, ipak smo u stanju – na osnovu usporedbe s građom iz drugih provincija – barem okvirno istražiti njihov vojni put, te u širem smislu i vremenski smjestiti njihov boravak u Dalmaciji.

Tako je revizijom natpisa jednoga nadgrobnog spomenika iz Dugopolja obogaćeno naše saznanje o još jednoj konjaničkoj postrojbi koja je svojevremeno boravila na ovim prostorima. Spomenik je godine 1994. objavio Nenad Cambi, a pronađen je – skupa s još njih nekoliko – u sekundarnoj upotrebi u kasnoantičkoj grobnici na lokalitetu

¹ O njima v. G. ALFÖLDY, 1962. = G. ALFÖLDY, 1987., 239 – 297.

Reruše u Dugopolju (Sl. 1).² Zbog činjenice da je zub vremena – kako to često biva – oštetio natpisno polje, postoji mogućnost da nekoliko segmenata nije valjano restituirano – na što je već iste godine upozorio i Hans Lieb,³ a nešto poslije njega i D. B. Saddington.⁴ Naime, N. Cambi ime vojnika pročitao je kao *Severus Veius*, a ime njegove postrojbe kao *ala IV NCR*, no Lieb je istakao da je vjerojatnije riječ o iskazivanju etničke pripadnosti, odnosno da je riječ o Ubijcu (*Ubius*) koji je pripadao ali Tungra (*ala Tungrorum*). Budući da Lieb i Saddington – zbog nemogućnosti boljeg uvida u natpisno polje – nisu mogli u potpunosti dokazati prijedlog za ispravak prvotnog čitanja, odlučio sam pregledati spomenik ne bi li ustanovio radi li se o valjanim opaskama.

² N. CAMBI, 1994., 156 – 158, br. 2, 177, Sl. 7; Usp. i N. CAMBI, 2001., 85 i d. Stela se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (inv. br. A 5961).

³ *AE* 1994., 1356.

⁴ D. B. SADDINGTON, 2002., 273 – 274.

Slika 1. Severova stela iz Dugopolja (snimio M. Radaljic, 2012.)

REVIZIJA NATPISA

Kako je već rečeno, natpisno je polje dosta oštećeno, a mnoga su slova slabo čitljiva, no prva stvar koja se mogla uočiti jest da natpis sadrži redak više nego je to prvotno doneseno. Naime, natpisno polje ne teče u sedam, već u osam redaka (Sl. 2). Iako su slova koje sam odlučio provjeriti oštećena, vidljivo je da se u 3. retku u riječi koju je N. Cambi pročitao kao *Veius*, na drugom slovu nazire gornji trbuh slova B (Sl. 3), tako da ovu riječ bez sumnje treba pročitati kao *Ubius*, što znači da se radi o iskazivanju etničke pripadnosti, a ne drugog kognomena. U 4. je retku vidljiva gornja hasta iznad slova I (Sl. 4), koja se svojom dužinom ne nastavlja na slovo V, tako da se sa sigurnošću radi o slovima T i V, a ne o rednom broju IV. U prilog tomu ide i činjenica da se u 6. retku također pojavljuje slovo T [*sti(pendiorum)*], koje je svojim paleografskim karakteristikama gotovo identično onome iz 4. retka, odnosno svojom visinom nadmašuje ostala slova. Također je vidljivo da se u 5. retku kod drugog slova koje je Cambi donio kao C nalazi manja hasta iznad donjeg kraka, što znači da se zapravo radi o slovu G (Sl. 5).

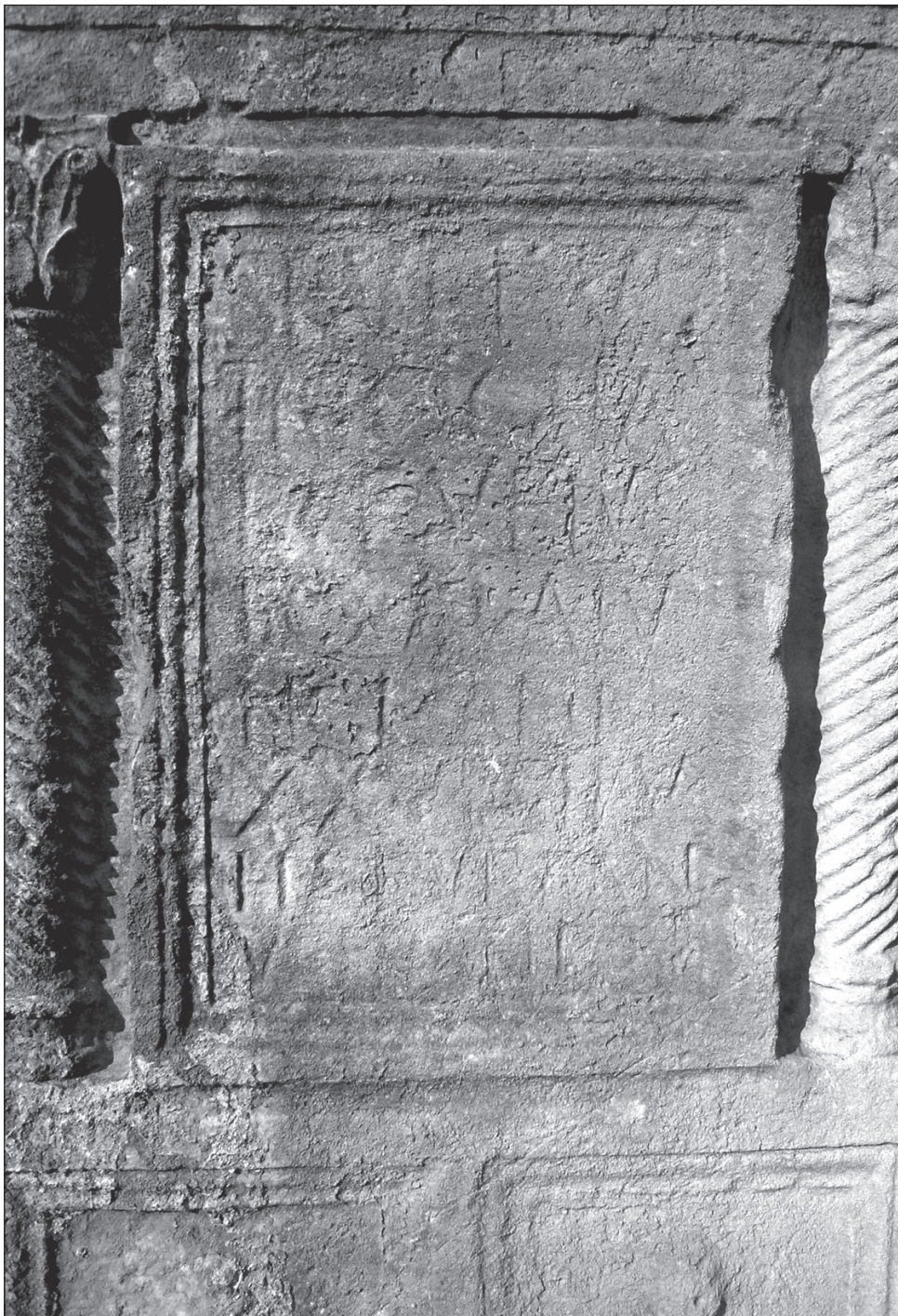
Prema tome, može se sa sigurnošću prihvatiti korekcija H. Lieba, tako da natpis glasi:

Severus / Triochari f(i)lius Ubius / eq(ues) ala(e) Tu/ngr(or)um ann(or)um / XXVI sti(pendiorum) V / h(ic) s(itus) e(st) Urban/us fratri pos(u)it.

Stela je pripadala Severu, sinu Triohara, pripadniku plemena Ubijaca (*Ubi*),⁵ konjaniku ale Tungra, koji je doživio 26 godina te primio 5 godišnjih plaća, a spomenik mu je podigao brat (vjerojatno suborac, a moguće i Ubijac) Urban.⁶

⁵ U ovom slučaju svakako je zanimljiv natpis *CIL VI, 4337*, gdje je konstrukciju *nat(ione) Veius* Theodor Mommsen korigirao u *nat(ione) Ubius*. O etničkom identitetu germanskih plemena s područja Donje Rajne v. T. DERKS, 2009.

⁶ Ovo je dosad prvi poznati spomen Ubijaca u rimskoj provinciji Dalmaciji, a činjenica da se njihov pripadnik javlja u postrojbi Tungra govori u prilog iznimnim konjaničkim vještinama toga germanskog plemena koji su uz Batavce najzastupljenije pleme u carevoj konjaničkoj gardi iz vremena julijsko-klaudijske dinastije (M. P. SPEIDEL, 1994., 13).

Slika 2. Natpisno polje Severove stele (snimio D. Maršić, 2012.)

Slika 3. Detalj slova B u 3. retku natpisa (snimio D. Maršić, 2012.)

Slika 4. Detalj slova T u 4. retku natpisa (snimio M. Radaljac, 2012.)

Slika 5. Detalj slova G u 5. retku natpisa (snimio D. Maršić, 2012.)

PITANJE KONJANIČKE POSTROJBE SA SEVEROVE STELE

Važno pitanje koje povlači nova restitucija ovog natpisa vezano je uz vojnu postrojbu kojoj je Sever pripadao. Naime, na do sada poznatom korpusu epigrafskih spomenika provincije Dalmacije posvjedočen je boravak svega pet pomoćnih konjaničkih postrojbi. Sve su na ovim prostorima boravile u 1. stoljeću, a to su: *ala Hispanorum*, *ala Parthorum*, *ala Pannoniorum*, *ala Claudia nova* i *ala Frontoniana*.⁷ Po svemu sudeći, stela iz Dugopolja trebala bi svjedočiti o boravku još jedne ale u provinciji Dalmaciji – ale Tungra (*ala Tungrorum*). Postrojba tog imena javlja se jedino u Britaniji (u diplomama je numerirana rednim brojem I), no s identifikacijom ale Tungra iz Dugopolja i one istog imena iz Britanije nije se složio D. B. Saddington. Naime, činjenica da je u Dalmaciji boravila i *ala Frontoniana*, poznata s natpisa iz Vojnića Sinjskog kraj Garduna (Sl. 6),⁸ koja se u drugom stoljeću na nekoliko epigrafskih spomenika javlja s etnikom

⁷ G. ALFÖLDY, 1962., 261 – 263. = G. ALFÖLDY, 1987., 242 – 245, 293; Ž. RAKNIĆ, 1965., 73 – 77.

⁸ CIL III, 9735 = EDH HD046617: [-]agenio(?) Eucisi f(ilio) / eq(uiti) ala(e) Frontoni(anae) / an(norum) XL stip(endiorum) XX / (natione) Nemis (domo) Sige h(ic) s(itus) e(st) / frat{e}res frat{e}r(i) / fecerunt (usp. G. ALFÖLDY, 1968., 189, br. 74). Sudeći prema mjestu nalaza, sjedište ove po-

Tungrorum u svom u službenom imenu, ponukala je Saddingtona da u ali Tungra s dugopoljskog spomenika vidi upravo Frontonovu alu poznatu otprije sa spomenika iz Vojnića.⁹ Saddington nije ulazio detaljnije u raspravu, a činjenicu da se na steli ističe da je Sever bio pripadnik ale Tungra – bez imena *Frontoniana* – obrazložio je pretpostavkom da je Severu ili njegovu komemoratoru Urbanu više stalo do etničkog, nego službenog imena postrojbe.¹⁰ No, on je ipak zanemario nekoliko činjenica. U prvom redu to je datacija Severove stele koju je dao N. Cambi, ali i datacija boravka Frontonove ale u Dalmaciji koju je predložio Alföldy.¹¹ Cambi je stelu na temelju tektonike datirao u period između 20. i 40. godine, dodavši da je stela približno suvremena steli Gaja Julija, pripadnika VII. legije (koja je također bila uzidana u kasnoantičkoj grobnici iz Dugopolja),¹² te da se arhitektonska struktura vojničkih stela na ova dva primjera još nije u potpunosti razgradila.¹³ S druge strane, Alföldy datira dolazak *alae Frontoniana*e u Dalmaciju u 70. godinu.¹⁴ Stoga, pretpostavimo li da su Frontonova ala (poznata s natpisa iz Vojnića) i ala Tungra (poznata s natpisa iz Dugopolja) jedna te ista postrojba (*I Tungrorum Frontoniana*) – kako to tvrdi Saddington – onda bi njezin boravak u Dalmaciji trebali pomaknuti 40 – 50 godina ranije od datacije koju je dao Alföldy. Držim da je datacija Severove stele koju je dao N. Cambi ispravna i argumentirana čvrstim činjenicama, te da je ovdje ipak riječ o dvije različite postrojbe koje su u različito vrijeme boravile u provinciji Dalmaciji. No, prije svega smatram da bi bilo potrebno detaljnije ispitati itinerar i razvoj službena imena Frontonove ale, odnosno valjalo bi istražiti pojavnost etnika *Tungrorum* na spomenicima te postrojbe (što bi u konačnici moglo itekako poslužiti u determinaciji postrojbe s dugopoljskog spomenika), ali i preispitati određene nove teorije koje su se bavile tim pitanjem.

strojbe tijekom boravka u Dalmaciji bilo je u Tiloriju. Spomenik se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (inv. br. A-172; D-18).

⁹ D. B. SADDINGTON, 2002., 273.

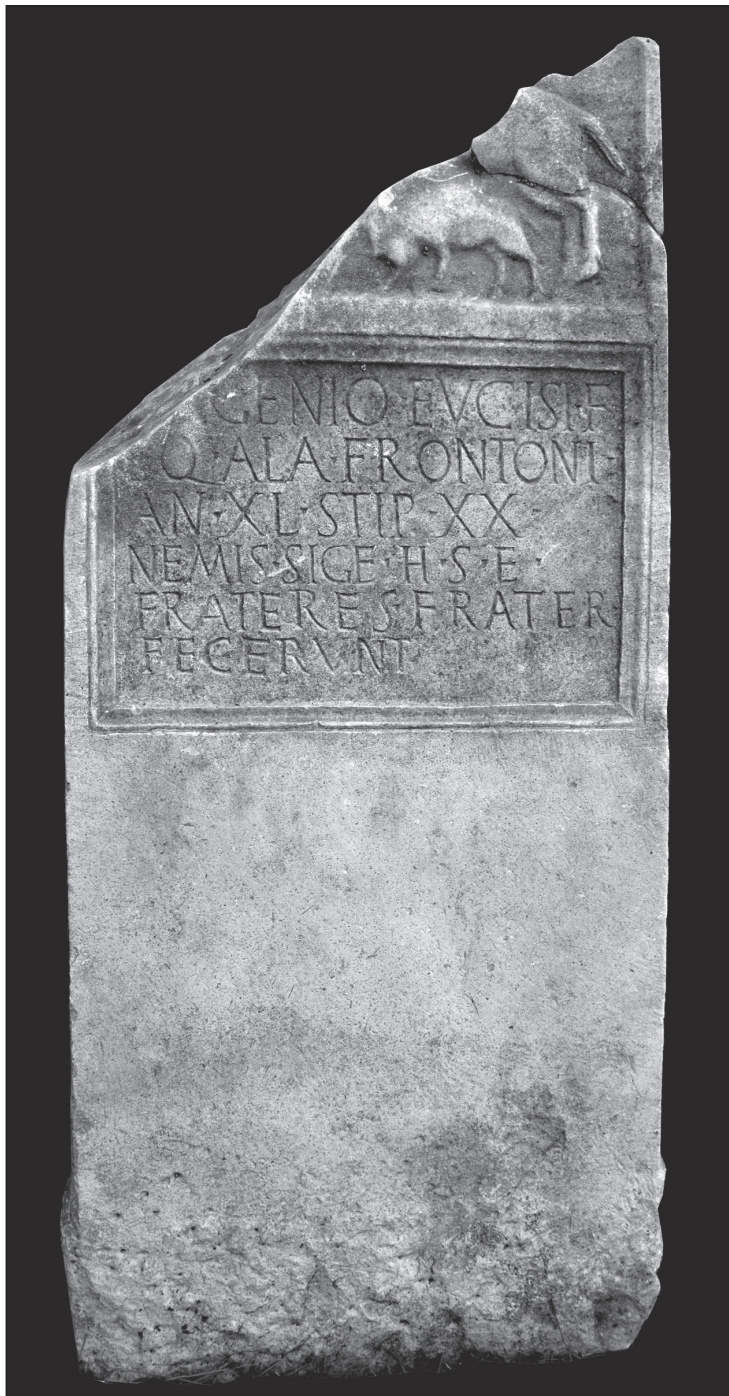
¹⁰ D. B. SADDINGTON, 2002., 274.

¹¹ G. ALFÖLDY, 1962., 262 = G. ALFÖLDY, 1987., 243; G. ALFÖLDY, 1968., 39 – 40. Saddington je također istakao da do sada nije zabilježena niti jedna ala Tungra koja nije numerirana rednim brojem (D. B. SADDINGTON, 2002., 273), ali je tom prilikom zanemario činjenicu da se na jedinom kamenom spomeniku iz Britanije na kojem je zabilježena ala Tungra (*CIL VII, 1090 = RIB 2140*), ona naziva samo *ala Tungrorum*, bez ikakve numeracije u imenovanju, a ista je situacija i s pečatima na olovnim plombama ove postrojbe.

¹² N. CAMBI, 1994., 154 – 156, br. 1, 177, Sl. 6 = EDH, HD039996: *C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) / Vel(ina tribu) domo / Pessinunte / vet(eranus) leg(ionis) VII / ann(or)um XLV stip(endiorum) XXV / h(ic) s(itus) e(st) / C(aius) Mummius p(osuit)*.

¹³ N. CAMBI, 1994., 158. U prilog tomu ide i činjenica da se na natpisu Gaja Julija ime VII. legije javlja bez počasnog naslova *Claudia pia fidelis*, što stelu datira prije 42. godine (Dio LX, 15; *CIL III*, str. 280; E. RITTERLING, 1924. – 1925., col. 1249; A. BETZ, 1939., 36 – 37; N. CAMBI, 2009.).

¹⁴ G. ALFÖLDY, 1962., 262 = G. ALFÖLDY, 1987., 243; G. ALFÖLDY, 1968., 39 – 40.

Slika 6. Nadgrobna stela iz Vojnića Sinjskog
(snimio M. Radaljic, 2014.)

ALA (I TUNGRORUM) FRONTONIANA

Vrlo je važno naglasiti da se ova postrojba na svim natpisima iz 1., ali i na velikoj većini natpisa iz 2. stoljeća službeno zove samo *ala Frontoniana*, dok se etnik *Tungrorum* u službenom imenu postrojbe javlja svega u nekoliko slučajeva, a svi potječu iz 2. ili 3. stoljeća.¹⁵ Riječ je o pomoćnoj konjaničkoj postrojbi koja za razliku od većine nije nazvana po etničkoj zajednici svojih regruta, već spada u red postrojbi nazvanih po svojim zapovjednicima.¹⁶ Budući da su spomenici ove postrojbe nađeni na prostoru Germanije, Dalmacije, Panonije i Dacije, pokušalo se okvirno utvrditi vremenske okvire unutar kojih je ona boravila u određenim provincijama.¹⁷ Tako se kolokvijalno smatra da je unovačena u doba Augusta, a da je mjesto njezina boravka prvotno bila Germanija.¹⁸ Pretpostavlja se da je u doba Batavskog ustanka 70. godine premještena u Dalmaciju u kojoj se očito zadržala vrlo kratko, jer se već 80. godine spominje na vojničkoj diplomi izdanoj u provinciji Panoniji.¹⁹ Godine 114. još uvijek je u Panoniji,²⁰ ali najvjerojatnije početkom Hadrijanove vladavine – tijekom rata s Jazigima – biva premještena u zapadnu Daciju, da bi nakon organizacije Porolisenske Dacije bila stalno smještena u auzilijarnom logoru u Ilišui.²¹ Od tada se na svim diplomama izdanim u Porolisenskoj Daciji, ali i na nekoliko javnih i posvetnih spomenika, zove *ala I Tungrorum Frontoniana*.²²

U zadnje se vrijeme pitanjem ove postrojbe pozabavio i John Spaul, koji je – na osnovu jednog javnog natpisa iz Akvinka – ograničio boravak Frontonove ale u Dalmaciji u

¹⁵ V. popis natpisa kod J. SPAUL, 1994., 117, 121, te nadopunu kod O. ȚENTEȚA – F. MATEȚI-POPESCU, 2004., 271 – 272.

¹⁶ E. BIRLEY, 1978., 267. Ovaj zaključak temelji na počasnom natpisu (*CIL* XII, 2393 = *ILS* 7003) iz Aoste (*Vicus Augusti*) koji spominje zapovjednika konjice Lucija Julija Frontona (*PME* I, IV, V, I 66): *L(ucio) Iul(io) Frontoni / praef(ecto) equit(um) / IIIIvir(o) iter(um) / vicani August(ani)*. Usp. i D. B. SADDINGTON, 1982., 147 – 150.

¹⁷ Usp. C. CICHORIUS, 1894., col. 1267-1268; C. PATSCH, 1896., 7 – 8; G. ALFÖLDY, 1962., 262 = G. ALFÖLDY, 1987., 243; G. ALFÖLDY, 1968., 38 – 40.

¹⁸ G. ALFÖLDY, 1962., 262 = G. ALFÖLDY, 1987., 243; G. ALFÖLDY, 1968., 38 – 40. Spomenici s imenom ove postrojbe na Rajnskom limesu nađeni su u Asciburgiju (*Asciburgium*, današnji Asberg: *AE* 1931, 30), Noveziju (*Novaesium*, današnji Neuss: *CIL* XIII, 8558), Boni (*Bonna*, današnji Bonn: *AE* 1963, 49), dok se za jedan spomenik ne zna točno mjesto nalaza, već samo da je nađen „negdje na Rajni“ (*CIL* XIII, 8842).

¹⁹ *CIL* XVI, 26. U Panoniji je traga ostavila u Akvinku (*AE* 1993., 1307 = UEL, 10120; *CIL* III, 3679 = UEL, 2726; *AE* 1938., 125 = EDH, HD022239; UEL, 5063), Intercisi (*Intercissa*, današnji Dunaújváros: *AE* 1986., 598 = UEL, 3576 = EDH, HD008043; UEL, 3560 = EDH, HD037350), te Kamponi (*Campona*, današnji Nagytétény: *CIL* III, 3400 = UEL, 2782). O spomenicima ove postrojbe u Panoniji v. B. LÓRINCZ, 2001., 222 – 224.

²⁰ *CIL* XVI, 61; RMD 87 = *AE* 1988., 906; RMD 152 = *AE* 1994., 1480.

²¹ S. NEMETI, 2010., 396, gdje je navedena i starija literatura. Usp. natpis iz Pojejene (*ILD* 179: *A(la) Frontonian(a) / (turma?) Valeri Firlmi*).

²² Vojne diplome: RMD 35, 63, 64; *CIL* XVI, 185; C. CIONGRADI et al., 2009. Javni natpisi: *CIL* III, 795; *ILD* 796. Posvetni natpisi: *CIL* III, 788; *CIL* III, 793.

period između 70. i 72. godine,²³ što zapravo ne mora biti točno jer se taj natpis može samo okvirno datirati u period između 73. i 79. godine.²⁴ No, ono što je najzanimljivije u Spaulovim zaključcima jest činjenica što on – za razliku od drugih autora – ističe da *ala Frontoniana* i *ala I Tungrorum Frontoniana* nisu u potpunosti jedna te ista jedinica. Naime, on je zbog činjenice da se u 1. i početkom 2. stoljeća (odnosno na spomenicima iz Germanije, Dalmacije i Panonije) *ala Frontoniana* u svome imenu nikada ne javlja s etnikom *Tungrorum*, pretpostavio da je *ala I Tungrorum Frontoniana* zapravo spoj dvaju različitih jedinica – i to Frontonove ale (zadnji put u Panoniji spomenute 114. godine) i I. ale Tungra (po njemu, u Britaniji zadnji put potvrđene 124. godine).²⁵ I doista, takav se zaključak, barem na osnovu gore navedenih podataka, činio vrlo uvjerljivim, jer se 131. godine u Porolisenskoj Daciji javlja postrojba koja se zove *ala I Tungrorum Frontoniana*.²⁶ No, boljim uvidom u činjenično stanje epigrafskih potvrda ale Tungra iz Britanije, vidljivo je da Spaulovim zaključcima već tada nisu u prilog išle dvije činjenice. Prva je ta da je I. ala Tungra najvjerojatnije spomenuta i na britanskoj diplomi iz 135. godine,²⁷ a druga što je jedini kameni spomenik I. ale Tungra iz Britanije pronađen u Mumrillsu – auksilijarnom logoru na Antoninovu zidu – koji je bio aktivan u vrijeme Antoniana Pija.²⁸ U spornoj diplomi Spaul je spomen I. ale Tungra doveo u pitanje zbog činjenice da se tom prilikom ne navodi njezin redni broj, koji se redovito javlja na ranijim diplomama te postrojbe iz Britanije,²⁹ tako da je pretpostavio da je vjerojatnije riječ o I. kohorti Tungra koja je također služila u Britaniji,³⁰ no valja odmah primijetiti da je u ovom slučaju Spaulov zaključak baziran na prevelikom broju pretpostavki, te da je pitanje spomena I. ale Tungra na diplomi iz 135. doveo u pitanje jer mu se očito nije uklapao u zaključak o spajanju postrojbi. Drugu je prepreku riješio prijedlogom da žrtvenik pronađen nedaleko Mumrillsa, kojega duplikarij ale Tungra zavjetuje Herkulu Magusanu, potječe iz vremena Agrikoline okupacije sjevera

²³ J. SPAUL, 1994., 119.

²⁴ AE 1939., 263 = AE 1969/70., 477 = AE 1986., 590 = AE 1993., 1307 = AE 1986., 590 = AE 1993., 1307 = UEL, 10120. Prvotno je bio poznat samo lijevi dio natpisa (E. TÓTH – G. VÉKONY, 1970.), no kasnije su otkrivena i dva desna dijela natpisnog polja (K. KÉRDŐ – M. NÉMETH, 1993.). Rekonstrukcija carskih titulatara sačinjena je analogijom s tri javna natpisa iz Karnunta (CIL III, 11194 - 11196, usp. E. TÓTH – G. VÉKONY, 1970., 137; A. MÓCSY, 1974., 80). Jedini sigurni element datiranja natpisa iz Akvinka jest navod imena namjesnika provincije Panonije – Gaja Kalpetana Rancija Kvirinala Valerija Festa, koji je tu funkciju obnašao od 73. do najkasnije 79. g. (usp. PIR¹, C 184).

²⁵ J. SPAUL, 1994., 117 – 123.

²⁶ ILD 796 = S. NEMETH, 2010., 424, br. 85.

²⁷ CIL XVI, 82.

²⁸ CIL VII, 1090 = RIB 2140. Spaul spominje da je ova postrojba, sudeći prema natpisu CIL VII, 941 = RIB 2045, boravila u logoru Burgh by Sands u Hadrijanovo doba, no tu je došlo do pogreške u prvotnoj restituciji natpisa. Naime, na njemu se ne spominje *ala Tungrorum*, već keltsko božanstvo *Belatucadrus: [B]alatacadro(!) / s(ancto) Cen[s]orinus / [pro] salute sua / [et suorum] pos(uit)* (EDCS-07900854).

²⁹ Usp. CIL XVI, 43, 51, 69, 70.

³⁰ J. SPAUL, 1994., 123, bilj. 5.

Britanije,³¹ a ne iz vremena kada je bio aktivan Antoninov zid (od oko 142. godine do rane vladavine Marka Aurelija).³² No i tu je vidljivo nekoliko nelogičnosti. Naime, još je Sir George MacDonald,³³ koji je zajedno s A. Curleom od 1923. do 1928. istraživao logor u Mumrillsu,³⁴ pretpostavio da je Antoninov zid – a s njime i logor u Mumrillsu – podignut na liniji garnizona (*praesidia*) koje je Agrikola izgradio između estuarija rijeka Clyde (lat. *Clota*) i Firth (lat. *Bodotria*) ne bi li se osigurao od Kale-donskih plemena.³⁵ No, njegovu je tezu, barem na primjeru Mumrillsa, opovrgnuo K. A. Steer, utvrdivši da nema sigurnih dokaza o prethodnoj flavijskoj utvrdi.³⁶ Spaul je, ne uvažavajući Steerove navode – ali i zanemarujući činjenicu da se ime dedikanta na žrtveniku iz Mumrillsa javlja bez prenomena (*Valerius Nigrinus*), što bi upućivalo na kasnije datiranje³⁷ – ostao na pretpostavci da bi se žrtvenik nađen nedaleko logora, mogao povezati s „još nepronađenom“ flavijskom utvrdom u široj okolici Mumrillsa, odnosno s flavijskom utvrdom u Mumrillsu za koju je navodno dokaz „keramika iz flavijskog doba“.³⁸

Da su Spaulovi argumenti netočni, kao i njegova teorija o spajanju dvaju postrojbi, pokazali su recentni nalazi. Naime, nedugo nakon što je on objavio svoje djelo, objavljena je vojna diploma na kojoj se *ala I Tungrorum* spominje kao dio vojne posade provincije Britanije 158. godine,³⁹ a otkriveni su i pečati na olovnim plombama s imenom te vojne jedinice koji najvjerojatnije datiraju iz 3. stoljeća.⁴⁰ To nesumnjivo dokazuje

³¹ J. SPAUL, 1994., 120.

³² Rimske vojne postrojbe napustile su Hadrijanov zid oko 140. godine te su okupirale područje između estuarija rijeka Clyde i Firth na području današnje Škotske, izgradivši snažno čuvanu barijeru poznatu pod imenom „Antoninov zid“. Njegova okupacija trajala je najvjerojatnije do oko 158. kada se vojska vratila na Hadrijanov zid. Nedugo nakon toga Antoninov zid ponovno je okupiran, ali ovaj put s puno manje vojnih jedinica, da bi konačno bio napušten početkom vladavine Marka Aurelija (oko 161. godine), kada se sva vojska ponovno vratila na Hadrijanov zid: N. HODGSON, 1995., 29. O Antoninovom zidu v. K. A. STEER, 1960., 84 – 93; L. KEEPIE, 1982., 91 – 111.

³³ G. MACDONALD, 1934., 396.

³⁴ G. MACDONALD – A. CURLE, 1928. - 1929., 400 – 406.

³⁵ Tac., *Ag.*, 23.

³⁶ K. A. STEER et al., 1960. – 1961., 87 – 89.

³⁷ Usp. O. SALOMIES, 1987., 346 – 413; O. SALOMIES, 2001., 83 – 84.

³⁸ J. SPAUL, 1994., 120. Spaul tom prilikom uopće ne navodi referencu prema kojoj je u Mumrillsu pronađena keramika iz flavijskog perioda, a prema Steeru prilikom iskopavanja 1923. – 1928., odnosno 1958. – 1960. uopće nije pronađena pečatirana keramika iz 1. stoljeća, dok se među grubom keramikom svega nekoliko posuda tipološki može datirati u 1. stoljeće (K. A. STEER et al., 1960. – 1961., 97). S numizmatičkom građom donekle je drugačije. Naime, prilikom iskopavanja u Mumrillsu pronađeno je i nekoliko kovanica iz 1. stoljeća, od kojih neke, prema stanju očuvanosti nisu bile dugo u opticaju (Neronov as te as Domicijana kovan za vladavine Vespazijana ili Tita: K. A. STEER et al., 1960. – 1961., 99 – 100, br. 4 - 5). No teško da dva numizmatička nalaza mogu potvrditi flavijsku okupaciju Mumrillsa, posebice kada nedostatak strukturalnih i keramičkih nalaza iz flavijskog doba ukazuje na suprotno, ali i zbog činjenice da slabija istrošenost novca ne mora značiti da novac nije duže bio u opticaju (K. A. STEER et al., 1960. – 1961., 97; W. S. HANSON - G. S. MAXWELL, 1980., 48).

³⁹ B. C. BURNHAM et al., 1996., 463 – 464, br. 28; P. HOLDER, 1997., 3 – 42 = *AE* 1997., 1001.

⁴⁰ R. S. O. TOMLIN – M. W. C. HASSALL, 2006., 487 – 489, br. 22 - 27 = *AE* 2005., 915 – 919. Pečati

da je I. ala Tungra ostala u Britaniji i nakon 131. godine, te da nije došlo do njezina spajanja s Frontonovom alom.⁴¹ Prema tomu, sigurno je da su u isto vrijeme postojale dvije različite ale s etnikom *Tungrorum* u svom imenu – jedna je *Ala I Tungrorum*, a druga *Ala I Tungrorum Frontoniana*.⁴²

POJAVA ETNIKA *TUNGRORUM* U SLUŽBENOM IMENU FRONTONOVE ALE

Činjenica jest da se etnik *Tungrorum* na natpisima Frontonove ale može pratiti tek od vremena kada postrojba stacionira u Daciji, ali razlog tomu sigurno nije njezino spajanje s britanskom alom Tungra. Na pitanje koji je razlog različitog imenovanja postrojbe, kratak je odgovor ponudio D. B. Saddington, napomenuvši da se etnik u imenovanju ala nazvanih po svojim zapovjednicima javlja u doba Klaudija, ali ne i u flavijskom periodu, da bi se ponovno javio od vremena Trajana na dalje – iako ni tada njegovo navođenje nije bilo konzistentno.⁴³ No, boljim uvidom u činjenično stanje poznatih vojnih diploma – od kojih je doduše većina objavljena u novije vrijeme – vidljivo je da nije postojao ustaljeni obrazac navođenja etnika ovisno o vremenu izdavanja diploma. Iz vremena cara Klaudija – kada su se uopće počele izdavati – poznate su svega tri diplome, a od postrojbi nazvanih po svom zapovjedniku na njim je zabilježena jedino *ala Gallorum et Thracum Antiana*.⁴⁴ Iz vremena istog cara poznata je i *ala Gallorum Petriana*, no ona se ne spominje na diplomi, već na jednom kamenom spomeniku datiranom konzulskim parom u godinu 56. (*Q. Volusius Saturninus et P. Cornelius Scipio*).⁴⁵ Prema ranijim saznanjima, u vrijeme Flavija jedine posvjedočene postrojbe nazvane prema svojim zapovjednicima – i to bez etnika u imenu – bile su upravo *ala Frontoniana*, koja se na diplomama prvi put javlja u vrijeme Domicijana,⁴⁶ te *ala Tauriana*, posvjedočena u vrijeme istoga cara godine 88. u diplomi izdanoj u Tingitanskoj

su nađeni van stratigrafskih jedinica na lokalitetu Papcastle, no autori ih datiraju u 3. stoljeće budući da keramika s lokaliteta dominantno potječe iz tog vremena, te smatraju da je upravo u to vrijeme I. ala Tungra boravila tamo (R. S. O. TOMLIN – M. W. C. HASSALL, 2006., 487, bilj. 46.).

⁴¹ *Ala Frontoniana* spominje se na nedavno objavljenoj diplomi izdanoj u Porolisenskoj Daciji 128. godine (C. CIONGRADI et al., 2009., 207 – 214). To je do sada najraniji sigurno datirani zapis ove postrojbe u toj provinciji, ali i prvi na kojem se javlja etnik *Tungrorum* u njezinu službenom imenu.

⁴² U ovom slučaju treba posebno istaknuti da je do ovog zaključka, i to na osnovu značajno manjeg broja spomenika, došao još krajem 19. stoljeća Conrad Cichorius (C. CICHORIUS, 1894., col. 1268).

⁴³ D. B. SADDINGTON, 1982., 149 – 150.

⁴⁴ *CIL XVI*, 3. Ova se postrojba i na kasnijim diplomama iz vremena Domicijana (RMD 329; *AE* 2006., 1842) i Antonina Pija (*CIL XVI*, 87; *AE* 2005., 1730) javlja s etnikom u službenom imenu, no na kamenim se spomenicima javlja isključivo bez njega (usp. *AE* 1926., 82 = *AE* 1982., 885 = *AE* 2002., 1453; *AE* 1990., 1013; *AE* 1991., 1427).

⁴⁵ *CIL XIII*, 6820 = *ILS* 2491. Na ostalim se spomenicima javlja bez etnika u imenu (usp. *CIL VII*, 323; *CIL VII*, 872; *CIL VII*, 929; *CIL XI*, 5669; *CIL XIII*, 11605; *AE* 1990., 775; *RIB* 1172; *EDCS*-39501854; *EDCS*-39501873; *EDCS*-39501877).

⁴⁶ *CIL XVI*, 26, 30, 31; RMD 210.

Mauretanijski.⁴⁷ Njima treba pridodati i nedavno objavljenu diplomu, izdanu godine 95./96. u Donjoj Germaniji, na kojoj se i *ala Indiana* također javlja bez etnika.⁴⁸ No, novije objavljene diplome iz Domicijanova vremena pokazuju da se neke postrojbe iz ove kategorije javljaju i s etnikom u svom imenu. Tako se *ala Auriana* javlja s etnikom *Hispanorum* u diplomi izdanoj u Reciji godine 86.,⁴⁹ *ala Antiana* s etnicima *Gallorum et Thracum* u diplomama izdanim 88. i 90. u Siriji⁵⁰ te *ala Atectorigiana* s etnikom *Gallorum* u diplomi izdanoj 92. u Donjoj Meziji,⁵¹ što je sasvim suprotno Saddingtonovu mišljenju da se u imenovanju ala iz ove kategorije etnik ne javlja u vrijeme Flavija. Spomenuta *Ala Atectorigiana* iznimno je zanimljiv primjer koji pokazuje da nema pravila u imenovanju postrojbi nazvanih po svojim zapovjednicima, jer se u Trajanovo vrijeme na jednoj diplomi javlja s etnikom *Gallorum*,⁵² a na drugoj bez njega,⁵³ dok se isti slučaj javlja i po pitanju imenovanja *alae Taurianae* – no on potječe iz vremena Hadrijanove vladavine.⁵⁴ Ova dva primjera vrlo dobro pokazuju da ne možemo računati na određeni obrazac pri pojavi etnika u imenovanju postrojbi nazvanih po svojim zapovjednicima, tako da je i pojava etnika *Tungrorum* u imenovanju Frontonove ale možda bila proizvoljna.

No, ovu problematiku možemo sagledati i iz drukčijeg kuta. Indikativna je činjenica da se Frontonova ala u Daciji na većini natpisa i dalje uglavnom naziva *Frontoniana*, dok se etnik *Tungrorum* javlja samo na njih nekoliko. Kada natpise Frontonove ale iz Porolissenske Dacije podijelimo u određene kategorije, uvidamo neke osnovne obrasce. Etnik *Tungrorum* uvijek je prisutan kada je riječ o vojnim diplomama,⁵⁵ ali u ostalim

⁴⁷ *CIL* XVI, 159. Ova se ala i na kasnijim diplomama iz vremena Hadrijana (*CIL* XVI, 173) i Antonina Pija (*CIL* XVI, 181; RMD 107) javlja bez etnika *Gallorum* u imenu. Etnik je jedino posvjedočen na nekoliko natpisa sa spomenom Marka Plotija Fausta (v. *PME* II, IV, V, P 47) i jednoj diplomi izdanoj u vrijeme Hadrijana (RMD 382).

⁴⁸ RMD 336. *Ala Indiana* se s etnikom *Gallorum* javlja jedino na diplomi izdanoj u doba Hadrijanove vladavine (*CIL* XVI, 80), dok se na diplomama iz Domicijanova (RMD 336) i Trajanova doba (RMD 216; RGZM 9), ali i svim kamenim spomenicima javlja bez etnika u imenu (usp. *AE* 2001., 1544; *CIL* VII, 66 = RIB 108; *CIL* XI, 3007; *CIL* XI, 6123; *CIL* XIII, 6230; *CIL* XIII, 7028; *CIL* XIII, 7257; *CIL* XIII, 8519).

⁴⁹ *AE* 2007, 1782. Postrojba se naziva s etnikom *Hispanorum* i na diplomama iz Neronova (RMD 202), Trajanova (*CIL* XVI, 55) i vremena Antonina Pija (RGZM 38), ali i na počasnim spomenicima njezinih zapovjednika (*CIL* V, 4095; *CIL* VI, 3654) te na jednom spomeniku njezina konjanika (*AE* 1997., 1261). Na ostalim se kamenim spomenicima (*CIL* III, 5899; *CIL* III, 5924 = *CIL* III, 11911 = *ILS* 02527; *CIL* III, 11749; *CIL* III, 14349⁸; *AE* 1978., 583; EDCS-32300386) javlja bez etnika. Usp. i Tac., *Hist.*, III, 5.

⁵⁰ RMD 329; *AE* 2006., 1842. Usp. bilj. 44.

⁵¹ *AE* 2003., 1548. U diplomama izdanim u doba Hadrijana (*AE* 2008., 1755; *AE* 2009., 1808) i Antonina Pija (*AE* 2008., 1755) također se javlja s etnikom u imenu, dok se na kamenim spomenicima javlja isključivo bez njega (*CIL* VI, 33032 = *ILS* 2537; *CIL* III, 12452; *AE* 1995., 1351). U restituciji natpisa *CIL* XIII, 1041 = *ILS* 2531 etnik je samo pretpostavljen, ali nipošto siguran.

⁵² *AE* 2006., 1863.

⁵³ RGZM 10 = EDCS-34801105.

⁵⁴ RMD 382 (primjer s etnikom); RMD 410 (primjer bez etnika).

⁵⁵ RMD 35; *CIL* XVI, 110 = RMD 47; RMD 63; RMD 64; *CIL* XVI, 185.

kategorijama natpisa on je češće izostavljen. Zabilježen je samo na dva posvetna i dva javna natpisa iz Ilišue⁵⁶ te na jednom nadgrobnom spomeniku iz Vršca,⁵⁷ dok se primjerice na opekama i crjepovima uopće ne javlja.⁵⁸ U pogledu posvetnih natpisa iz Ilišue svakako je zanimljivo primijetiti da se etnik javlja samo onda kad je ime postrojbe navedeno u nominativu, što znači da je zavjet božanstvu učinila cijela postrojba,⁵⁹ dok je u slučaju privatne posvete etnik uvijek izostavljen.⁶⁰ No, smatram da je najviše indikativna činjenica da se na svim nadgrobnim natpisima (uz jedini izuzetak natpisa iz Vršca, kojim uostalom signifer ove postrojbe komemorira svoju ženu), neovisno o kojoj je provinciji riječ, postrojba uvijek naziva samo *Frontoniana*.⁶¹ Ta je činjenica vrlo važna jer moramo imati na umu da je spomenik iz Dugopolja također nadgrobnog karaktera. Razlog činjenici da gotovo svi vojnici, odnosno njihovi komemoratori navode ime postrojbe samo imenom *Frontoniana* može se tražiti i u lapidarnosti natpisnih polja nadgrobničkih spomenika, ali i u činjenici da je ime *Frontoniana* očito bilo glavno ime te postrojbe. Upravo je to ime ovu postrojbu razdvajalo od drugih, dok je etnik *Tungrorum* očito bio sekundarnog karaktera. Korištenjem samo imena *Frontoniana* svima je bilo jasno o kojoj je vojnoj postrojbi riječ.⁶² S druge strane, prilikom podizanja većih natpisa javnoga karaktera, postrojba se mogla nazivati punim imenom jer je to dopuštala površina natpisnog polja. U tom je smislu svakako zanimljiva situacija s po-

⁵⁶ Posvetni natpisi: *CIL* III, 788 = S. NEMETI, 2010., 408, br. 4; *CIL* III, 793 = S. NEMETI, 2010., 410, br. 13; Javni natpisi: *ILD* 796 = S. NEMETI, 2010., 424, br. 85; *CIL* III, 795 = S. NEMETI, 2010., 424, br. 86.

⁵⁷ *CIL* III, 6274 = EDH, HD046430: ...]tius sign(ifer) / ala(e) I Fron(tonianae) Tungr(orum) / coniugi piissimae / b(ene) m(erenti) p(osuit). Spomenik zasigurno potječe s kraja 2. ili iz 3. stoljeća, budući da je aktivnim vojnicima bilo dopušteno sklapati brak tek od vremena Septimija Severa (usp. E. BIRLEY, 1969., 63 – 64; B. CAMPBELL, 1978.).

⁵⁸ N. GUDEA, 1997., 54, br. 29, Z 1 – 6. S druge strane C. H. OPREANU, 2011., 148 – 149, Pl. IV/3-6, predlaže i restituciju *al(a) Tungr(orum) et Front(oniana)* za pojedine opeke, no ta tvrdnja se ne čini sasvim opravdanom.

⁵⁹ *CIL* III, 788 = S. NEMETI, 2010., 408, br. 4: *Epo[nae] / Ala I [Tun]gr(orum) Fro[n]ton(iana)] / cui p[raest] / C(aius) Iul(ius) Apig(i)anus praef(ectus) / eq(uitum) / [v(otum) s(olvit)] l(ibens) m(erito)*; *CIL* III, 793 = S. NEMETI, 2010., 410, br. 13: *Marti / Ala I Tungr(orum) / Front(oniana) per / T(itum) Vettule-num / Nepotem / praef(ectus) eq(uitum) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

⁶⁰ *CIL* III, 787 = S. NEMETI, 2010., 408, br. 3: *Apollin(i) sac(rum) / Sola / Mucatri / vet(eranus) al(a)e Fl ron(tonianae) v(otum) s(olvit)*; *CIL* III, 789 = S. NEMETI, 2010., 408, br. 5: *Fortunae / Reduci Ael(ius) / Celer praef(ectus) / eq(uitum) alae Fro[nt]on(ianae) ob res[ti]tutio[n]em bal[ne]i posuit*.

⁶¹ Posebno je važno napomenuti da ni na jednom nadgrobnom spomeniku iz Ilišue (mjestu gdje je pronađeno najviše nadgrobničkih, ali i drugih spomenika ove ale) nema navoda etnika u imenovanju postrojbe. Za nadgrobne spomenike ove postrojbe iz Ilišue v. S. NEMETI, 2010., 413 – 417, br. 28, 29, 33 – 38, 40, 43.

⁶² Zanimljivo je primijetiti da je Tit Elije Celer, prefekt Frontonove ale (*PME* I, A 28), koji je Fortuni zavjetovao žrtvenik (*CIL* III, 789, v. bilj. 60) posvetio još jedan žrtvenik na kojemu se uopće ne javlja ime postrojbe kojom je zapovijedao (*CIL* III, 790 = S. NEMETI, 2010., 409, br. 6: *T(itus) Ael(ius) Celer / praef(ectus) eq(uitum) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*). Ovaj primjer vrlo dobro ukazuje na praksu ušteđivanja sadržaja natpisnog polja u onim slučajevima kada njegova površina ne dopušta klesanje većeg broja slova.

časnim natpisima zapovjednika ove postrojbe, gdje se u većem broju slučaja postrojba javlja kao *ala I Tungrorum Frontoniana*,⁶³ no natpis Tita Furija Viktorina pokazuje da se i na spomenicima javnog karaktera postrojba katkada javlja bez etnika *Tungrorum* u svom imenu,⁶⁴ što još jednom svjedoči o činjenici da je ime *Frontoniana* bilo glavno ime ove postrojbe, dok je etnik bio sekundarnog karaktera, a gotovo je ista situacija i s ostalim alama nazvanim po svojim zapovjednicima.⁶⁵

Kada sagledamo cjelokupni fundus natpisa ove postrojbe – iz svih provincija u kojima je boravila i iz svih kategorija natpisa – uvidamo da se najveća razlika javlja u navodima na službenim dokumentima, odnosno na vojnim diplomama iz Panonije (gdje se isključivo navodi kao *Frontoniana*) i Porolisenke Dacije (gdje se isključivo zove *I Tungrorum Frontoniana*). Koji je razlog tomu teško je dokučiti. Iz nekoliko gore navedenih primjera evidentno je da ne možemo isključivo računati na određeni vremenski obrazac prema kojemu se etnik javlja u jednom periodu, a u drugome ne, no ipak ne treba zanemariti i tu činjenicu (različiti period izdavanja vojnih diploma – s jedne strane Domicijanovo i Trajanovo doba, a s druge Hadrijanovo na dalje), ali i činjenicu da je ipak riječ o dvije različite provincije u kojima su se diplome izdavale (Panonija i Porolisenka Dacija). Možda se u ovoj potonjoj upravo i krije traženi razlog.

Smatram da su ove činjenice, posebno one vezane za imenovanje Frontonove ale na nadgrobnim spomenicima njezinih vojnika, vrlo važne, jer obrazac njezina imenovanja jasno upućuje na zaključak da alu Tungra zabilježenu na spomeniku iz Dugopolja valja razlikovati od Frontonove ale poznate s natpisa iz Vojnića. Vidljivo je da se njezino imenovanje u svim provincijama u kojima je boravila (Germaniji, Dalmaciji, Panoniji i Daciji) nikada ne javlja bez imena *Frontoniana*, odnosno ni na jednom od lokaliteta na kojima je pronađen veći broj natpisa ove postrojbe (poput Ilišue) ne javlja se ime *ala Tungrorum*. Budući da je zasigurno postojala postrojba koja se zvala *ala I Tungrorum* u Britaniji, ne vidim razloga da alu Tungra iz Dugopolja ne identificiramo upravo s njom. Očito je po ovom pitanju Saddingtona vodila misao da je u Britaniji *ala Tungrorum* numerirana brojem I, dok se na spomeniku iz Dugopolja postrojba javlja bez numeracije, tako da je on postrojbu radije povezao s već toliko puta spominjanom Frontonovom alom. No, Saddington je zanemario činjenicu da se *ala I Tungrorum* javlja numerirana samo u navodima na vojnim diplomama (i to ne svima),⁶⁶ dok se na jedinom kamenom spomeniku – onom već spominjanom iz Mumrillsa – javlja upravo

⁶³ T. *Attius Tutor* (PME I, IV, V, A 191), T. *Popilius Albinus* (PME II, IV, P 91), C. *Servilius Diodorus* (AE 1998., 282 = AE 2000., 243).

⁶⁴ PME I, IV, V, F 100. Natpis je dobro datiran činjenicom da je Tit Furije Viktorin odlikovan od Marka Aurelija i Lucija Vera za zasluge u Partskom ratu. Popis svih prefekata ove postrojbe (osim Gaja Servilija Diodora: AE 1998., 282 = AE 2000., 243) v. u PME VI, str. 38 – 39.

⁶⁵ Npr. *ala Gallorum et Thracum Antiana* (v. bilj. 44), *ala Gallorum Petriana* (v. bilj. 45), *ala Indiana* (v. bilj. 48), *ala Auriana* (v. bilj. 49), *ala Aetorigiana* (v. bilj. 51).

⁶⁶ S numeracijom: CIL XVI, 43; CIL XVI, 51; CIL XVI, 69; CIL XVI, 70; AE 1997., 1001. Bez numeracije: CIL XVI, 82.

bez numeracije.⁶⁷ Ista je situacija i s nedavno otkrivenim olovnim pečatima te postrojbe iz Papcastlea.⁶⁸ Stoga još jednom moram naglasiti da je *ala Tungrorum* s dugopoljskog spomenika ista postrojba kao i *ala I Tungrorum* u Britaniji.

ALA I TUNGRORUM

Sudeći prema dataciji Severova spomenika iz Dugopolja koju je dao N. Cambi (između 20. i 40. godine), riječ je o do sada najranijem spomenu ove postrojbe, a budući da je Sever preminuo nakon samo 5 godina provedenih u vojsci, *ala Tungra* je u Dalmaciju najvjerojatnije došla tijekom Tiberijeve vladavine. Na žalost, kako to često biva s pitanjem stacioniranja auxilijarnih postrojbi u provinciji Dalmaciji, teško je na osnovu jednog spomenika donijeti precizne zaključke, no vrlo je izvjesno da postrojba nije duže vremena boravila na ovim prostorima. Najranija diploma iz Britanije spominje I. alu *Tungra* tek 98. godine,⁶⁹ tako da je teško zaključiti kakav je bio njezin put između boravka u Dalmaciji i dolaska u Britaniju, a čak je i nepoznat trenutak u kojem ona dolazi u Britaniju. Moguće je da je upravo bila dio okupacijske vojske koju je Klaudije poveo u osvajanje Britanije.⁷⁰ U prilog tomu mogla bi ići i datacija spomenika iz Dugopolja (Tiberijevo doba). Iako se ovakva pretpostavka čini realnom, manjak podataka sprječava konkretniji zaključak. Postoji izgledna mogućnost da je ostavila traga i u Panoniji, budući da je u Karnuntu pronađen fragment nadgrobne stele na kojemu se možda spominje njezin konjanik.⁷¹ Međutim, B. Lőrincz taj je spomenik pripisao Frontonovoj ali.⁷² Naravno, k tom su zaključku vodile činjenice da je Frontonova *ala* boravila u Panoniji koja kasnije u službenom imenu sadrži i etnik *Tungrorum*. Ipak, valja još jednom podsjetiti da je službeno ime te postrojbe bilo *ala Frontoniana*, a budući da na spomeniku iz Karnunta nema traga imenu *Frontoniana*, smatram da je i ovdje ipak riječ o ali *Tungra*, poznatoj s dugopoljskog, ali i kasnijih britanskih epigrafskih spomenika. Naravno, ovaj je zaključak baziran na ranijoj raspravi vezanoj za razvoj imena Frontonove ale i posebno njezinu imenovanju na nadgrobnim spomenicima. Stoga, nije isključeno da je *ala Tungra* tijekom svoje povijesti kraće vrijeme boravila i u Panoniji. Svakako valja imati na umu i činjenicu da su konjaničke postrojbe bile vrlo mobilne, a u slučaju potrebe upravo su one mogle najbrže biti premještene s jedne na drugu lokaciju, odnosno iz jedne u drugu provinciju. Na pitanje je li *ala Tungra* boravi-

⁶⁷ CIL VII, 1090 = RIB 2140.

⁶⁸ Na nekima se javlja numerirana (R. S. O. TOMLIN – M. W. C. HASSALL, 2006., 489, br. 27 = AE 2005., 919), a na nekima ne (R. S. O. TOMLIN – M. W. C. HASSALL, 2006., 487 – 488, br. 22 - 26 = AE 2005., 915 – 918).

⁶⁹ CIL XVI, 43.

⁷⁰ J. SPAUL, 1994., 20, a možda je bila i dio kasnijih flavijskih pojačanja (J. SPAUL, 1994., corrigenda).

⁷¹ CIL III, 6485 = CIL III, 11104 = UEL, 1855: ---] / NECCA[---] / eq(ues) ala[e Tu]ngro[r(um) tu]rma Vi[---] / civis E[---].

⁷² B. LŐRINCZ, 2001., 222, nr. 211.

la u Panoniji prije ili poslije njezina boravka u Dalmaciji, ne može se dati precizan odgovor. Bilo kako bilo, niz diploma spominje I. alu Tungra u Britaniji. Teško je reći gdje je prvotno bila stacionirana, no možemo sa sigurnošću kazati da je tijekom vladavine Antonina Pija boravila u logoru u Mummillsu na Antoninovu zidu. Napuštanjem Antoninovog zida, postrojba se najvjerojatnije smjestila u logoru u Papatleu, gdje su potvrđeni pečati na olovnim plombama s njezinim imenom.⁷³

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Revizijom natpisa iz Dugopolja obogaćeno je naše saznanje o boravku još jedne pomoćne konjaničke postrojbe u provinciji Dalmaciji. Spomenik je pripadao Severu, sinu Triohara, pripadniku etničke zajednice Ubijaca i pripadniku ale Tungra (*ala Tungrorum*). Raniji su autori alu Tungra zabilježenu na natpisu iz Dugopolja pokušali dovesti u vezu s Frontonovom alom (*ala Frontoniana*) koja je zabilježena na ranije poznatom natpisu iz Vojnića Sinjskog. Takav je zaključak bio izveden iz činjenice da se Frontonova ala na kasnijim spomenicima iz 2. i 3. stoljeća javlja upravo s etnikom *Tungrorum* u svom službenom imenu. No, na ranijim spomenicima iz 1. stoljeća etnik nije prisutan, tako da je u tom pogledu vrlo važno posvetiti pozornost razvoju službenog imena Frontonove ale, odnosno pojavnosti etnika *Tungrorum* u njemu. Primjetno je da se etnik *Tungrorum* u službenom imenu ove postrojbe javlja samo na diplomama izdanim u 2. stoljeću u Porolisenskoj Daciji (na ranijim spomenicima, posebno diplomama iz Panonije postrojba se zove samo *ala Frontoniana*) te nekoliko posvetnih i javnih spomenika iz 2. i 3. stoljeća. S druge strane, etnik je gotovo u potpunosti izostavljen u kategoriji nadgrobnih natpisa (jedini je izuzetak natpis iz Vršca kojim aktivni pripadnik ove postrojbe komemorira svoju ženu), što zapravo pokazuje da je glavno ime ove postrojbe bilo *ala Frontoniana*, dok je etnik *Tungrorum* očito bio sekundarnog karaktera. Imajući na umu da je dugopoljski spomenik također nadgrobnog karaktera, teško je za očekivati da bi se pri navodu imena postrojbe promaklo navesti njezino glavno ime – koje je na ostalim natpisima, neovisno o kategoriji, uvijek prisutno. Drugim riječima, *ala Tungrorum* iz Dugopolja ne može biti ista postrojba kao i *ala Frontoniana*, posebice jer je poznata ala koja se upravo zvala *ala I Tungrorum*, a služila je u Britaniji u kojoj se ponekad javlja numerirana, a ponekad ne. Takav je zaključak jasan i iz datacije dugopoljskog spomenika, kojega je N. Cambi argumentirano datirao u period između 20. i 40. godine, ali i datacije boravka Frontonove ale u provinciji Dalmaciji kojega je G. Alföldy datirao u doba Vespazijana. Prema tomu, jasno je da govorimo o dvije različite postrojbe koje su u različito doba boravile u provinciji Dalmaciji.

Prva je *ala Frontoniana* koja je najvjerojatnije osnovana u Augustovo doba, te prvotno smještena u Germaniji. Riječ je o postrojbi koja je – za razliku od većine ostalih

⁷³ V. bilj. 40.

– nazvana po svom prvom zapovjedniku (Luciju Juliju Frontonu), a ne prema etničkoj zajednici svojih prvotnih regruta. Postrojba najvjerojatnije dolazi u Dalmaciju u doba Batavskog ustanka 70. godine, nedugo nakon koje odlazi u Panoniju. Negdje tijekom Hadrijanove vladavine odlazi u Daciju, da bi nakon organizacije provincije Porolissenske Dacije bila stalno smještena u auksilijarnom logoru u Ilišui. Od Hadrijanove vladavine pa na dalje na diplomama iz te provincije (ali i nekoliko javnih i počasnih, te jednom nadgrobnom natpisu) naziva se *ala I Tungrorum Frontoniana*. Pojavnost etnika *Tungrorum* i dalje je nerješivo pitanje, ali ne treba zanemariti činjenicu da su se diplome na kojima se javlja ova postrojba izdavale u različito vrijeme (s jedne strane Domicijanovo i Trajanovo, a s druge vrijeme Hadrijana na dalje) u različitim provincijama (Panonija i Porolissenska Dacija). No, svakako je sigurno da do pojave etnika u njezinu imenu nije došlo zbog spajanja s alom Tungra u Hadrijanovo vrijeme, kako je to smatrao J. Spaul.

Druga postrojba je *ala Tungrorum*, zabilježena na spomeniku iz Dugopolja, koji je – po svemu sudeći – najranije datirani spomenik ove postrojbe i koji svjedoči da je ala Tungra boravila u Dalmaciji u vrijeme Tiberija. Očito je da se nije dugo zadržala na ovim prostorima, a postoji i mogućnost da je nakratko boravila i u Panoniji, gdje je zabilježen jedan fragmentaran epigrafski spomenik koji je mogao nositi njezino ime. Bilo kako bilo, godine 98. ala se spominje u vojnoj diplomi izdanoj u provinciji Britaniji – u koju je možda došla tijekom Klaudijeve invazije, no za takav zaključak trenutno nema sigurnih dokaza. Nekoliko kasnijih diploma također ju navodi kao dio vojne posade provincije Britanije, a najkasnija je datirana u godinu 158., odnosno u vrijeme dok je još bio aktivan Antoninov zid – kada je ala Tungra boravila u auksilijarnom logoru u Mumrillsu. Početkom vladavine Marka Aurelija, napušta se Antoninov, a vojska se ponovno vraća na stariji Hadrijanov zid, dok se *ala Tungrorum* očito smješta u logor Papcastle u čijim su istraživanjima pronađeni olovni pečati s njezinim imenom.

KRATICE:

AE – *L'Année épigraphique*, Paris.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.

EDCS – Epigraphische Datenbank Claus - Slaby (<http://www.manfredclaus.de/>), pregledano 15. 06. 2014.

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg (<http://edb-www.adw.uni-heidelberg.de/home>), pregledano 15. 06. 2014.

ILD – C.C. Petolescu, *Inscriptiones Latinae Daciae*, Bukarest, 2005.

ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin 1892-1916.

PIR¹ – E. Klebs, P. von Rohden, H. Dessau (eds.), *Prosopographia imperii romani*, Berlin.

PME – H. Devijver, *Prosopographia Militiarum Equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum. Pars Prima, Litterae A-I*, Leuven, 1976.; *Pars Secunda, Litterae L-V Ignoti - Incerti*, Leuven, 1977.; *Pars Tertia, Indices*, Leuven, 1980.; *Pars Quarta, Supplementum I*, Leuven, 1987.; *Pars Quinta, Supplementum II*, Leuven, 1993.; *Pars Sexta, Laterculi alarum - cohortium - legionum*, S. Demougin, M.-T. Raepsaet-Charlier (eds.), Leuven, 2001.

PWRE – *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.

RGZM – B. Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004.

RIB – *Roman Inscriptions of Britain*, Oxford.

RMD – M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954-1977*, London, 1978.; M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1978-1984*, London, 1985.; M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1985-1993*, London, 1994.; M. M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas IV*, London, 2003.; P. Holder, *Roman Military Diplomas V*, London, 2006.

UEL – Ubi erat lupa (<http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch.php>), pregledano 15. 06. 2014.

ZPE – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*.

IZVORI:

Dio – CASSIUS DIO, Roman History, *The Loeb Classical Library*, vol. 8., Harvard University Press, London - New York, 1924.

Tac., *Ag.* – TACITUS, Agricola, *The Loeb Classical Library*, Harvard University Press, London – New York, 1914.

Tac., *Hist.* – TACITUS, Histories, *The Loeb Classical Library*, vol. 2 - 3, Harvard University Press, London – New York, 1925., 1931.

LITERATURA:

- Géza ALFÖLDY, „Die auxiliumtruppen der Provinz Dalmatien“, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14 (3-4), Budapest, 1962., 259 – 296.
- Géza ALFÖLDY, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior (Epigraphische Studien 6)*, Düsseldorf, 1968.
- Géza ALFÖLDY, *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985 (MAVROS Roman Army Researches III)*, Amsterdam, 1987.
- Artur BETZ, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien (Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien, N.F. Heft 3)*, Baden bei Wien, 1939.
- Eric BIRLEY, „Septimius Severus and the Roman Army“, *Epigraphische Studien*, 8, Düsseldorf, 1969., 63 – 82.
- Eric BIRLEY, „Alae Named after Their Commanders“, *Ancient Society*, 9, Leuven, 1978., 257 – 273.
- Barry C. BURNHAM et al., „Roman Britain in 1995“, *Britannia*, 27, London, 1996., 389 – 457.
- Nenad CAMBI, „Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 86, Split, 1994., 147 – 181.
- Nenad CAMBI, „Dugopolje u antici“, u: *Dugopolje, Zbornik radova općine Dugopolje*, A. Gulin (ur.), Zagreb – Dugopolje, 2001., 79 – 108.
- Nenad CAMBI, „Skriftonijanova pobuna protiv Klaudija u Dalmaciji godine 42.“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, Knj. 47, Zagreb, 2009., 63 – 79.
- Brian CAMPBELL, „The Marriage of Soldiers under the Empire“, *The Journal of Roman Studies*, 68, London, 1978., 153 – 166.
- Conrad CICHORIUS, „Ala“, u: *PWRE*, I. 1-2, Georg Wissowa (ed.), Stuttgart, 1894., 1223 – 1270.
- Carmen CIONGRADI et al., „Eine Konstitution für die Hilfstruppen von Dacia Porolissensis aus dem Jahr 128 n. Chr.“, *ZPE*, 170, Bonn, 2009., 207 – 214.
- Ton DERKS, „Ethnic identity in the Roman frontier. The epigraphy of Batavi and other Lower Rhine tribes“, u: *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*, T. Derks, N. Roymans (eds.), Amsterdam, 2009., 239 – 276.
- Nicolae GUDEA, „Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte“, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 44, Mainz, 1997., 1 – 113.
- William S. HANSON - Gordon S. MAXWELL, „An Agricola Praesidium on the Forth-Clyde Isthmus (Mollins, Strathclyde)“, *Britannia*, 11, London, 1980., 43 – 49.
- Nick HODGSON, „Were There Two Antonine Occupations of Scotland?“, *Britannia*, 26, London, 1995., 29 – 49.
- Paul A. HOLDER, „A Roman military diploma from Ravenglass, Cumbria“, *Bulletin*

- of the John Rylands Library, 79 (1), Manchester, 1997., 3 – 42.
- Lawrence KEPPIE, „The Antonine Wall 1960-1980“, *Britannia*, 13, London, 1982., 91 – 111.
- Katalin KÉRDŐ – Margit NÉMETH, „Aquincum 1. századi megszállásának kérdéséhez“, *Budapest Régiségei*, 30, Budapest, 1993., 47 – 53.
- Barnabas LŐRINCZ, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien, 2001.
- George MACDONALD – Alexander CURLE, „The Roman Fort at Mumrills, near Falkirk“, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, 63, Edinburgh, 1928. – 1929., 396 – 575.
- George MACDONALD, *The Roman wall in Scotland*, Oxford, 1934.
- Andreas MÓCSY, *Pannonia and Upper Moesia: History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston, 1974.
- Sorin NEMETI, „Society and Religion in Ilişua (Dacia)“, *Classica et Christiana*, 5/2, Iaşi, 2010., 395 – 433.
- Coriolan Horaţiu OPREANU, „New Approaches to the Knowledge of the Military Tile Stamps from the Auxiliary Forts of Dacia“, *Ephemeris Napocensis*, XXI, Cluj-Napoca, 2011., 145 – 159.
- Carl PATSCH, „Rimske pomoćne čete (alae et cohortes auxiliares) u provinciji Dalmaciji“, *Deseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Sarajevo, 1896., 3 – 24.
- Željko RAKNIĆ, „Dvojni epigrafički spomenik iz Burnuma“, *Diadora*, 3, Zadar, 1965., 71 – 84.
- Emil RITTERLING, „Legio“, u: *PWRE*, XII. 1-2, Wilhelm Kroll (ed.), Stuttgart, 1924. – 1925., 1186 – 1829.
- Dennis Bain SADDINGTON, „An Ala Tungrorum?“, *ZPE*, 138, Bonn, 2002., 273 – 274.
- Dennis Bain SADDINGTON, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 B.C.-A.D. 79)*, Harare, 1982.
- Olli SALOMIES, *Die römischen Vornamen: Studien zur römischen Namengebung*, Helsinki, 1987.
- Olli SALOMIES, „Names and identities: onomastic and prosopography“, u: *Epigraphic Evidence: Ancient History from Inscriptions*, John Bodel (ed.), London, 2001.
- John SPAUL, *Ala². The auxiliary cavalry units of the pre-Diocletianic imperial Roman army*, Andover, 1994.
- Michael P. SPEIDEL, *Riding for Caesar: The Roman Emperors' Horse Guard*, Cambridge, Massachusetts, 1994.
- Kenneth A. STEER, „The Antonine Wall, 1934-1959“, *The Journal of Roman Studies*, 50 (1-2), London, 1960., 84 – 93.
- Kenneth A. STEER et al., „Excavations at Mumrills Roman Fort, 1958-60“, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, 94, Edinburgh, 1960. – 1961., 86 – 132.

Ovidiu ȚENȚEA – Florian MATEI-POPESCU, „Alae et Cohortes Daciae et Moesiae. A review and update of J. Spaul’s Ala² and Cohors²“, *Acta Musei Napocensis*, 39-40/1, Cluj-Napoca, 2004.

Roger S.O. TOMLIN – Mark W.C. HASSALL, „Roman Britain in 2005, III. Inscriptions“, *Britannia*, 37, London, 2006., 467 – 488.

Endre TÓTH – Gábor VÉKONY, „Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus“, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 22, Budapest, 1970., 133 – 161.

Nikola CESARIK

A REVIEW OF THE ITINERARY OF
ALA TUNGRORUM AND ALA FRONTONIANA

Summary

The following paper reviews the identification and the itinerary of two Roman cavalry units, which have been deployed during the first century – *inter alia* – in the province of Dalmatia. Comprehension of these military units is further supplemented through revision of inscription from Dugopolje, as well as the new sources from Britannia and Dacia. Earlier works have identified the deceased soldier mentioned on the tombstone from Dugopolje as a member of *ala IV Noricorum*. However, accompanied by newer views of few authors and improved insight into the inscription, it has come to our knowledge that the latter was a member of the *Ubii* recruited in *ala Tungrorum*. Since there is a testimony of *ala Frontoniana* on a tombstone from Dalmatia which was also known as *ala I Tungrorum Frontoniana* from the second century onward – as attested on military diplomas, as well as few public and dedicatory inscriptions from Dacia – some authors identified the military unit inscribed on Dugopolje stele with this unit. Author rejects this possibility, offering a different opinion upon which these units are disjoint and have resided in Dalmatia at different times. Furthermore, the potential unification of these units during the second century, which has been used as an argument of the later appearance of the *Tungrorum* ethnic within the title of *ala Frontoniana* on several monuments from *Dacia Porolissensis*, is also declined.

Keywords: *ala Tungrorum; ala (I Tungrorum) Frontoniana; Ubii; Dugopolje.*